

УДК 141.78(44)“19”

ФІЛОСОФСЬКО-НАУКОВІ ВИТОКИ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО РОЗУМІННЯ СВОБОДИ

Ореста Лосик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Досліджено ідейні витоки постмодерністського розуміння свободи крізь призму новітньої філософії науки. Компаративно проаналізовано спорідненість концепції “нового раціоналізму” І. Башляра та постмодерністського “стану духу” Ж.-Ф. Ліотара.

Ключові слова: науковий дух, наукова свобода, творчий раціоналізм, дискурсивність.

Дослідження витоків постмодерністського розуміння свободи – актуальна тема розвідок феноменології, семіотики соціальних процесів та культурної антропології. Теоретично-наукові аспекти проблеми дослідження передумов “метанаративної кризи” вважаються одними з важливих пізнавальних джерел у міждисциплінарних та філософських мотиваціях історично-свідомісної укоріненості постмодерністського світогляду в сучасній парадигмі Західного світу. Серед зарубіжних учених, які працюють у цьому напрямку, – Дж. Легте, Ж. Рюс, Дж. Ділі, Р. Рорті, Ю. Габермас; серед українських – В. Лук’янець, О. Соболев, О. Хома, С. Кара-Мурза, В. Петрушенко, В. Лях та інші.

Мета статті – прослідкувати ідейну подібність та причиново-наслідковий зв’язок між постструктуралізмом та постмодернізмом як провідними течіями, що вплинули на реформування сучасної “картини світу”, особливо крізь призму побільшення ролі й значення свободи. Завдання – за допомогою компаративного методу проаналізувати концепції науково-філософських спадщин І. Башляра та Ж.-Ф. Ліотара та довести спорідненість цілей наукових і філософських шкіл, які вивчають та стимулюють видозміни “після-Модерної” дійсності. Новизна – запропоновано міждисциплінарну інтерпретацію найбільш дискутованих тез І. Башляра та Ж.-Ф. Ліотара як самоцінних та водночас суголосних оцінок світоглядних трансформацій.

Постмодернізм – один із новітніх нуртів міждисциплінарного осмислення радикальних змін у сфері історії ідей, а також всебічна (насамперед філософсько-естетична) рефлексія на феномени, характерні для сучасної дійсності, серед яких – антилогоцентризм, нетяглість, різноманітність, поліінтерпретативність [4]. Запро-

ваджений тридцять років тому у філософський дискурс французьким дослідником Ж.-Ф. Ліотаром, він окреслює “інше відношення” до картезіансько-просвітницької парадигми Модерну: “префікс “пост-”... розуміємо в сенсі звиклого наступництва, діяхронічної послідовності періодів, кожен з яких є для себе самого виразно відмінним від інших... вказує на щось таке, як повернення: обрання нового напрямку стосовно попереднього” [8, с. 102–103].

Загальновідомо, що “епістемологічна полярність” та “експериментальна трансценденція” (Г. Башляр), зародившись у метаповідальному “гранд-наративі” Модерну, започаткували “мутації мозку та людського духу” (Ж. Жюве) та закликали до побільшення “справжніх можливостей” свободи. Тим не менше, в наукових колах залишається невирішеною дилема правильного розуміння смислового навантаження, що надається витокам “постмодерністської свободи”, а також умов та наслідків її реалізації на практиці.

Чимало представників філософії, науки та культури мислять, за визначенням М. Франка, “в напрямках постмодерну”, не ідентифікуючись прямо з постмодерністським дискурсом [3]. За В. Вельшем, це так звані “постмодерністи *avant la lettre*” (або “анонімні постмодерністи”): Р. Декарт, Д. Дідро, Ш. Бодлер, Г. Зіммель, Е. Дюркгайм, І. Кант, М. Вебер, Л. фон Вітгенштайн, П. Вінч, Т. Кун, П. Фойєрабенд, В. Беньямін, Т. Адорно, Г.-Г. Гадамер, К. Леві-Строс, С. де Бовуар, М. Мерло-Понті, П. Бурдьє, М. Бахтін та ін [9, с. 113].

Одним з інспіраторів постмодерністського “стану духу” є французький фізик Гастон Башляр – відомий вчений, автор резонансних книг із філософії науки, помітний діяч світової інтелектуальної спільноти. Наукова творчість цього “теоретика уяви” вважається однією з найзначніших у повоєнній генерації французьких постструктуралістів (частина з яких – Ю. Крістева, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз – відносяться до постмодерністських філософів) [5, с. 15].

Методологічні орієнтири Г. Башляра, втілені в концепціях “дистрибутивної філософії” (“*philosophie distribuée*”) та “дисперсивної філософії” (“*philosophie dispersée*”), а також концепти “ризикованих ідей” (“які ризиковано мислять та мислять ризикуючи”) вплинули на формування “епістемологічного профілю” сучасності. У своїй насамперед науково-теоретичній діяльності Г. Башляр намагався активно переосмислювати класичні схеми раціональних та ірраціональних складових людської свідомості за принципом взаємодоповнюваності логічно-мисленнєвої та уявно-креативної сфер. Він запровадив в обіг науково-філософського дискурсу концепцію “філософії трьох “ре”” (“*philosophie de trois “re”*”): *re-commencer* (постійне починання), *re-pouveler* (постійне оновлення), *re-organiser* (постійна реорганізація); став автором “дискурсу відмови” (так звана “*philosophie du Non*”) та ініціатором кількох ігрових смислових інтерпретацій, пов’язаних зі станами інтелектуальних можливостей епохи. Серед них – зіставлення топосів “*du re-*” (змінності) та “*du-rer*” (тривалості), “*garder*” (зберіган-

ня) та “re-darder” (повторної дії), а також значеннєва модифікація слова “trajeter”: уявлення про “jet” (кидок) як щось скінченне синтезується з уявленням про рух кинутого об’єкту “trajet” (траєкторії) [2, с. 160–283]. Як бачимо, маніфестація “об’єктивної невизначеності” стала характерною рисою доробку вченого в царинах теоретичної фізики та філософії науки [1; 2].

Розглянемо його філософську спадщину як споріднену (чи, принаймні, наближену) до постмодерністського світосприйняття, зокрема в контексті ідейних витоків постмодерністської свободи з притаманними їй плюральністю та дисконтинуацією смислів. Отож, безпосередньо для Ж.-Ф. Ліотара та загалом для філософів постмодернізму фізик та теоретик науки Г. Башляр цікавий із такого погляду:

а) по-перше, цей мислитель і дослідник-практик повсякчас ініціював та підтримував міждисциплінарні пошуки у сфері наукової думки (починаючи від термінологічних запозичень), – а “дискурсивний шлях” та “комунікативний компонент” (“і як реальність, і як кінцевий результат”) для постмодерністських канонів відігравали вагоме значення;

б) по-друге, його доробок наповнений численними філософськими міркуваннями та естетичними рецензіями, присвяченими посилювати “те, що просвічує за тим, що з’являється”, – а постмодерний “стан духу” базується саме на “естетично-анархічному” (Ж.-Ф. Ліотар) досвіді, здобутому при перетині довільних, випадкових, різнорідних і релятивних “ходах мовної гри”, раніше репресованих й замовчуваних [8, с. 58–60];

в) по-третє, Г. Башляр періодично порушував складну дилему зіставлення практичного та “морального” значення наукових знань у людській життєдіяльності, гостро актуальну для технологічно-прогресуючого ХХ ст. Для нього людина-науковець – “істота, яка пізнала становлення... одночасно це й людина, що... досвідчує становлення” – несе відповідальність за стратегічне впровадження революційних наукових винаходів у ненаукові дискурси [2, с. 279]. Подібна настанова і теоретично, і практично тією чи іншою мірою супроводжувала інтелектуальні біографії більшості постмодерністів (достатньо пригадати їх “лівацьку” молодість) [10].

Г. Башляр, як й інші “французькі мандарини з Парижа” (за Ф. Ротцером), був переконаним в ефективності “ускладнення” зв’язків між “вузлами явищ” та урізноманітненням “об’єктивації” думок й теорій за рольовою допомогою уяви (як творчої праці індивідуальної волі) [1, с. 157]. Він приваблював Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко, Ж. Дерріду, Ж. Дельоза закликами до інтелектуального творення (а не конструювання) “щільної тканини”, з якої складатимуться реальні “відношення, функції, взаємодії”. Науково-філософські розвідки Г. Башляра про “феноменотехнічну” репрезентацію “нетяглої” реальності оцінювалися ним, як “шлях внутрішньої мультиплікації” епістемологічних підстав теоретичного світогляду, а рефлекс-

сії на тему дисперсивно-заперечуючого філософського мислення супроводжувалися критикою есенціалістично-структурованого детермінізму ідейних конструкцій.

Термінологічний словник, який Г. Башляр використовував для дискурсивного “прогресуючого” роз’яснення “революційних зрушень” тогочасного світогляду фізиків, хіміків, логіків, психоаналітиків та філософів, багатий на неакадемічні міждисциплінарні словотвори: “обурений стан”, “психологія наукового духу”, “сюрреалістична мрійливість”, “ментальність науковця” та ін. Також вчений – паралельно (однак незалежно) з діяльністю постмодерністської плеяди у Франції – інтерпретував концепти “істина”, “свобода”, “прогрес”, “інформаційні технології” та шукав відповідні “способи легітимації” тих “наративів”, які вважав найактуальнішими (серед них – “науковий дух”, “наукова свобода”, “творчий раціоналізм”). “Поетика” наукової мови відомого популяризатора “некартезіанської епістемології” інспірувала широкі кола вчених та інтелектуалів, оскільки пробуджувала латентні “тонкі структури” гуманітарної, природничої чи просто людської уяви, недовірливість щодо систематизованого, дослідницьку цікавість до “маргінесів” свідомості та “периферійно”-альтернативних поглядів.

Увага до ірраціональної “динамічної індукції”, ментально-“духового” фактора, ризику людини-вченого (яка “не відстає перед наукою”, “не просто задовольняє свою цікавість”, а водночас “людина, що перебуває в становленні, ...знаходиться не перед наукою, а в... (її) гарячому становленні, у прискоренні людського становлення”), важливість поза-логічних (“нічних”, за Г. Башляром) експериментів у сфері наукової та загалом людської уяви (“розвиток науки нероздільно пов’язаний із творчістю”), перманентне оновлення, реорганізація й добудовування на протигагу універсалізму класичного раціоналізму (“науковий дух приносить зі собою не лише нові відповіді, але й нові типи відповідей у пошуках знань”) переконують, що численні “диссенсуальні” світоглядні смисли, на які акцентували увагу постмодерністські філософи, є далеко не несерйозною рефлексією чи інтелектуальною “клоунадою” (як вважає, наприклад, Е. Геллнер). У наукових доповідях та філософських есе Г. Башляра вони знаходять беззаперечне підтвердження (чи, радше, дочасний збіг). Порівняймо, для прикладу, окремі висловлювання обох французьких теоретиків: Г. Башляра та Ж.-Ф. Ліотара: “образ нового минулого” (Г. Башляр) перегукується з “оновленою модерністю” (Ж.-Ф. Ліотар), “діалектика активної раціоналізації” – з “утратою віри в мета-оповідь”, “регіональний раціоналізм” – з “локальним детермінізмом”, “відкрита сфера” – з “паралогією”. А також: “Необхідно розробити стільки логік, скільки існує типів об’єктів будь-якої природи” (Г. Башляр) [1, с. 252] і “Якщо виходимо від опису наукової прагматики, то від початку повинні покласти акцент на диссенс” (Ж.-Ф. Ліотар) [7, с. 164].

Реконцептуалізацію філософських фундаментів через діалектику “відкритого раціоналізму” Г. Башляр оцінював і як яскравий приклад емансипації “картезіанської обачливості”, заклик до розширення “вузлів” відношень у свободі науково-філософського мислення та визнання “педагогічної цінності” смислів, закладених Аристотелем та Кантом. За Г. Башляром, не можна, наприклад, теорію відносності Айнштейна розглядати як послідовницю фізики Ньютона, “але скоріше нові доктрини передбачають у собі давні... Інтелектуальні покоління мають своє коріння у попередніх генераціях. Коли переходимо від фізики неньютонівської до фізики ньютонівської, то натрапляємо зовсім не на суперечність, хоч дійсно маємо враження суперечності” [1, с. 150].

Однак, прикметно, що, як і найбільш дискутований “гуру” постмодернізму Ж.-Ф. Ліотар, Г. Башляр не прагнув використовувати філософські та наукові знання для остаточного витіснення досягнень, здійснених Просвітництвом та епохою Модерну. Так, на одній і тій самій сторінці у праці “Новий раціоналізм” він спершу пише: “(Насправді) ні одне з уточнень, якими позначені великі революції у сучасній фізиці, не впливали з виправлення помилок, що належать до картезіанських правил мислення. Проте відчувається, що у сучасній культурі ці правила взагалі не мають особливої цінності”, а згодом у тексті зринає: “Розмірковування про метод” – догматичне правило сонного інтелектуала” [2, с. 279].

Грунтовний філософський проект, присвячений дослідженню пізнавальних станів культурної притомності “повнолітньої” (за Аристотелем) особистості, повинен виходити за спеціалізовані (онтологічні, гносеологічні, метафізичні) “горизонти” предмету, навколо якого нашаровуються когнітивні розмірковування. Зокрема, якщо філософи концентруються на вивченні перспектив майбутнього людства: за влучним висловом Г. Башляра, їх “монофобії” сковують можливості розвитку концептуальних ідей на засадах творчого натхненного раціонального “тону”.

Ці “лицарі *tabula rasa*”, продовжує видатний французький фізик, реформатор статусу природознавства та один із найрадикальніших філософів науки, “з висоти своєї самотньої вежі” концентруються лиш на “первинних” даних й таким чином ізолюються та відмовляються від прийняття ідеї невинного “автореформування” та оновлення (наукової) думки про світ. На думку Г. Башляра, “сучасним” вважається той філософ чи інтелектуал, який полишає “догматизм банальностей”, однією з яких є “проповідування ідеї неперервності”, змінює “інтелектуальну темноту” на “інтелектуальну молодість”, оскільки є “зануреним в органіку наукової культури”, постійно виступаючи самостійним автором конструювання феноменів “відкритої сфери” пізнання, але й також залишаючись членом “інтергуманістичної” наукової спільноти, яка сповідує “тахологічні” принципи постійного оновлення й становлення знань (як “факторів життя”), перебуваючи від початку ХХ ст. “у стані неперервної епістемологічної революції”. Порівняймо суголосність цього погляду

з Ліотаровими “рекомендаціями” у “справі навчання філософії”: “Експериментальність філософського мислення уподібнюється творчості... Філософський дискурс набирає мистецької цінності через ламання застарілих правил в ім’я нових якостей та нових форм їх вираження, через поступове виділення понять із мороку і темноти безладу, через спроби окреслення нових порядків, в які вдалося б вписати значення сучасності. Тільки завдяки експериментам думки можна, отже, пробувати розуміти світ, засадничою рисою якого є різноманіття та гетерогенність явищ, позбавлених будь-якого співвідношення чи зразку” [8, с. 14].

Окрім компаративно спостереженої спорідненості між постструктуралістськими діагнозуваннями новітності та постмодерністським розумінням сучасного “стану духу”, ми все ж прослідковуємо й окремі відмінності. Так, закликаючи впродовж десятиліть до “інтелектуальної сміливості” думки, що може “вийти за власні межі, розірвати свої кордони”, Г. Башляр вважав, що все-таки складні “стани подиву”, постійні інтер-раціональні “парадокси” повинні стосуватися насамперед мисленнєвої діяльності розуму, автономної від інших свідомих чи психологічно-рефлексійних наративних дискурсувань. “Скептицизм щодо минулого”, заперечення “старого” досвіду, де-абсолютизація розуму, “рухома” поліваріантна функціональність думки чинні в спеціалізованих межах наукових дисциплін. Творча діалектика філософського дискурсу “чому ні?” потрібна, за Г. Башляром, для нової теоретичної істини, для об’єктивізації парадигми. Вже згаданий “регіональний раціоналізм”, як і “раціональний тонус”, сконцентровані передовсім на прагненні самодоповнюватися й автореформуватися в ході експериментального й теоретичного етапів дослідження, тобто не поширюється на повсякденну культурну реальність, соціальні досвіди, морально-етичні традиції, які впливають на формування й скерування особистісної свободи (“Світ, в якому ми мислимо, не є світом, в якому ми живемо” [1, с. 252]. Ж.-Ф. Ліотар натомість підтримує “радикалізацію у формі критичного перепрацювання – не узгоднюючи суперечні елементи всеохоплюючою ідеєю” [10, с. 23]. Для нього філософська думка “не прямує ані до єдності сенсу чи буття, ані до ясності, тільки до різноманіття та неспівмірності творчих актів. Завдання філософії... полягає у рефлексії, що відповідає вимогам неясності” [6, с. 79].

Теза про “змушення” природи “іти настільки ж далеко, як простує наш дух” входить у протиріччя з мирним співіснуванням, за Ж.-Ф. Ліотаром, паралогічних постмодерністських “ігор”. “Інтелектуальна краса” і “гармонія” множинності в “нового раціоналіста” Г. Башляра повинні стимулювати “зусилля вченого перед світом” задля впорядкування цілісного “нового образу” останнього, а в “постмодерніста” Ж.-Ф. Ліотара “шукачі рішень” намагаються передовсім “легітимувати правила власної гри”. Якщо для постструктуралістського світогляду дослідницька й філософська цілі полягають у конструюванні чергової раціоналістської парадигми, то для постмодерністського – в переміщенні акцентів від знань (“денотативних

ігор”) до дій (“прескриптивних ігор”), з результатів дії на їх знаряддя. У першому випадку “раціональні ансамблі”, створені діяльним науковим інтелектом сучасного вченого, змінюють один одного, поглиблюючи власну функціональну детермінованість; спонтанність “магічного імпульсу” логічно де-структується на користь історичної каузальності та часової синхронії процесу тяглого (ре)формування знань. А постмодерністські “ігрові” пізнавальні та редукціоністські “дискурси”, навпаки, акцентуються на вільній паралогії та де-тоталізованій діяхронності, руйнуючи “матриці” логічної співмірності складових елементів. Більше того, все сучасне знання “вичулює нашу вразливість на відмінності та зміцнює здатність витримувати те, що неспівмірне” [7, с. 22].

Інтелектуально-раціональне пізнання світу продовжує становити наріжний кут сучасної сфери ідей: від сфери приватного й суспільного через громадянський простір до ідеологічних доміант. Особливості співіснування раціональних та ірраціональних “модерних” значень у новітності не зникли, проте зіткнулися з концептуальними та контекстуальними видозмінами в їх поняттєвому осягненні. “Раціональний тонус” (Г. Башляр) адекватного сучасності мислення наблизився до прикладної ситуативності та алегоризації понять, що, з одного боку, розмивав “підпори” (С. Кара-Мурза) попередньо накопичених знань, а, з іншого, засвідчив нові можливості розвитку науки й філософії. Тому, вважаємо, що для досягнення інтерпретаційної ясності у розумінні витоків постмодерністського феномену та його складових на часі продовжувати компаративні й міждисциплінарні дослідження філософсько-наукових спадщин “інспіраторів” постмодернізму, серед яких і фундаментальний доробок французького постструктураліста Г. Башляра.

1. Башляр Г. Новый научный дух // Новый рационализм. – М.: Прогресс, 1987. – С. 28–159.
2. Башляр Г. Философское отрицание (опыт философии нового научного духа) // Новый рационализм. – М.: Прогресс, 1987. – С. 160–283.
3. Лосик О. Аспекти постмодерністської свободи в ліберальній філософії Р. Арона (на прикладі “Есею про свободи”) // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки, 2004. – Вип. 5. – С. 133–140.
4. Лукьянец В.С. Постмодернистское мышление – мышление XXI века? // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1995. – С. 239–257.
5. Lehte J. Panorama współczesnej myśli humanistycznej od strukturalizmu do postmodernizmu: Przekł. z ang. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1999. – 432 s.
6. Lyotard J.-F. Kondycja ponowoczesna. Rapport o stanie wiedzy: Przekł. z fr. – Warszawa: Fundacja Aletheia, 1997. – 98 s.
7. Lyotard J.-F. Postmodernizm dla dzieci: Przekł. z fr. – Warszawa: Fundacja Aletheia, 1998. – 112 s.
8. Lyotard J.-F. Filozofia i malarstwo w epoce eksperymentu // Postmodernizm: Antologia przekładów. – Kraków: Wyd-wo Baran i Suszczyński, 1996. – S. 62–81.

9. Welsch W. Nasza postmodernistyczna moderna: Przekł z niem. – Warszawa: Oficyna naukowa, 1998. – 484 s.
10. Wiłkoszewska K. Wariacje na postmodernizm. – Kraków: Księgarnia akademicka, 1997. – 227 s.

PHILOSOPHICAL-SCIENTIFIC SOURCES OF THE POSTMODERN UNDERSTANDING OF FREEDOM

Oresta Losyk

*Ivan Frako National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1, L'viv, 79000,
Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua*

The sources of the postmodern understanding of freedom through the prism of the newest philosophy of science are investigated in the article. It is also comparatively analysed cognation of conception of “a new rationalism” of G. Bachelard and postmodernistic J.-F. Lyotard’s “condition of mind”.

Key words: scientific mind, scientific freedom, discourseness, creative rationalism.

Стаття надійшла до редколегії 20.09.2005

Прийнята до друку 26.12.2005